

УДК 37.047

М. М. БОЙКО

ПРОБЛЕМИ ПРОФЕСІЙНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ВИПУСКНИКА СУЧАСНОЇ ШКОЛИ: РЕЗУЛЬТАТИ ДІАГНОСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

Розглянуто психолого-педагогічні аспекти проблеми професійного самовизначення, розкрито його поняття та зміст, основні компоненти. Окреслено особливості професійного плану та його вплив на процес самовизначення випускників загальноосвітніх навчальних закладів. Наведено результати дослідження процесу формування професійного самовизначення випускників школи – з'ясовано професійні наміри, інтереси, потреби, проаналізовано чинники, які впливають на професійний вибір.

Ключові слова: професійна орієнтація, професійний вибір, професійний план, професійне самовизначення, професійний інтерес.

М. Н. БОЙКО

ПРОБЛЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО САМООПРЕДЕЛЕНИЯ ВИПУСКНИКА СОВРЕМЕННОЙ ШКОЛЫ: РЕЗУЛЬТАТЫ ДИАГНОСТИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Рассмотрено психолого-педагогические аспекты проблемы профессионального самоопределения, раскрыто понятие и содержание, основные компоненты. Очерчены особенности профессионального плана и его влияние на процесс самоопределения выпускников общеобразовательных учебных заведений. Приведены результаты исследования процесса формирования профессионального самоопределения выпускников школы – выяснено профессиональные намерения, интересы, потребности, проанализированы факторы, влияющие на профессиональный выбор.

Ключевые слова: профессиональная ориентация, профессиональный выбор, профессиональный план, профессиональное самоопределение, профессиональный интерес.

M. M. BOIKO

PROBLEMS OF CONTEMPORARY SCHOOL LEAVERS' PROFESSIONAL SELF- DETERMINATION: RESULTS OF DIAGNOSTIC STUDY

The basic psychological and pedagogical aspects of problem of professional self-determination have been examined; the concept and content of professional self-determination have been exposed with their major components. The peculiarities of professional plan have been outlined and its influence on the process of secondary school leavers' self-determination. The results of the investigation of the process of school leavers' professional self-determination have been provided, professional intentions, interests, needs have been ascertained, factors that influence professional choice have been analyzed.

Keywords: professional orientation, professional choice, professional plan, professional self-determination, professional interest.

Освіта є пріоритетною сферою соціально-економічного, політичного, інтелектуального, духовного, культурного розвитку нації, особистості та реалізації її творчого потенціалу. Серед стратегічних завдань модернізації системи вищої освіти України – забезпечення якості підготовки фахівців на рівні міжнародних вимог. Корінні перетворення в усіх сферах життя суспільства, зростання конкуренції на ринку праці спричиняють зміни не лише у сфері фахової підготовки молоді, а й на етапі вибору нею професії. На жаль, нині в загальноосвітніх навчальних закладах (ЗНЗ) учні не можуть отримати достатньо інформації про різні аспекти ринку праці і фахової діяльності, тож професійна орієнтація випускників школи була і залишається одним з важливих завдань освітнього процесу.

Вивчення питання професійної орієнтації учнів випускних класів ЗНЗ дало змогу сформулювати її сутність як психолого-педагогічної проблеми, виявити суперечності між

об'єктивними потребами суспільства в збалансованій структурі кадрів і суб'єктивними фаховими бажаннями молоді, зокрема прагненням здобути певну професію: лікаря, юриста, програміста тощо.

Досвід роботи з абітурієнтами засвідчує, що профорієнтаційна робота в Україні здебільшого здійснюється безсистемно, тому професійне самовизначення випускників шкіл відбувається стихійно. Внаслідок цього виникають суперечності, пов'язані з професійним самовизначенням випускників: між схильностями, здібностями і вимогами професії, якою хочуть оволодіти молоді люди, та їх бажаннями і реальними можливостями працювати за обраним фахом. Результати досліджень багатьох учених засвідчують, що, навчаючись у старших класах ЗНЗ, 63 % респондентів не мають чіткого уявлення, ким хочуть стати в майбутньому. Головне, що їм важко пояснити причини власної професійної невизначеності. Зважаючи на це, проблема здобуття освіти, професійного самовизначення, розвитку особистості і виховання в ХХІ ст. як єдине ціле набуває особливої актуальності.

Метою статті є розкрити особливості, структурні компоненти професійного самовизначення сучасних випускників ЗНЗ, на основі дослідження з'ясувати професійні наміри, інтереси, потреби, проаналізувати чинники, які впливають на їх професійний вибір.

Випускники ЗНЗ нині надають перевагу тим видам діяльності, які характеризуються високим рівнем доходу, престижністю. Відтак багато студентів ЗНЗ не виявляють захоплення обраною професією, не відчувають у ній свого покликання. Причинами такої зневіри вважаємо: несформованість у випускників ЗНЗ образу майбутньої фахової діяльності, конкретних знань про необхідні якості спеціаліста тієї чи іншої професійної галузі; хитання в уявленнях про перспективи життєвого шляху; відсутність усвідомленої потреби у виконанні певної фахової діяльності в майбутньому; нівелювання професійних прагнень серед інших життєвих цінностей. Стосовно цього І. Бех слушно зазначає, що «без професійних устремлінь, вираженої професійної мотивації професійне самовизначення стає неможливим» [2, с. 420]. Питання фахової орієнтації старшокласників актуалізується тим, що саме на ранній юнацький вік, достатньо складний за психологічними та фізіологічними параметрами, випадає інтенсивне професійне самовизначення.

Багатоаспектність явища професійного самовизначення зумовила інтерес до нього вчених різних галузей науки. Це сприяло розвитку вказаного поняття в кількох напрямках: соціологічному (І. Мартинюк, П. Кенкманн, М. Тітма, Р. Весрман, Т. Мальковська), психологічному (К. Абульханова-Славська, З. Карпенко), філософському (О. Архангельський, А. Здравомислов, А. Гусейнов), педагогічному (Г. Балл, І. Бех, М. Боришевський, І. Дубровіна, О. Киричук, О. Мудрик). Є. Клімов, Є. Павлютенков і С. Чистякова довели, що свідомий вибір фаху можливий завдяки вмотивованості: випускники ЗНЗ усвідомлюють суспільну значущість обраної професії, правильно оцінюють власні можливості і зміст майбутньої трудової діяльності [1, с. 78]. Їх цілеспрямована діяльність щодо професійного самовизначення створює результат у вигляді задоволення, часткового задоволення або незадоволення потреби фахової самореалізації.

Прийняття рішення у процесі вибору професії, на думку Н. Побірченко, становить сукупність вольових дій і передбачає такі етапи: спочатку учні вчать формулювати проблему, що означає вміння сприймати, виокремлювати, обґрунтовувати і визначати критерії її успішного вирішення, а потім організують виконання рішень, аналізують і контролюють результати [6, с. 136].

Є. Клімов стверджує, що професійне самовизначення треба розуміти як частковий випадок включення людини в групу. Воно супроводжується прийняттям і засвоєнням особистістю мети, цінностей, норм і стилю життя, способів поведінки і дій тощо. Не фахова діяльність формує особистісні риси працівника, а навпаки, людина відповідно до своїх особистісних якостей належить до певного типу професій і завдяки їм обирає напрям своєї трудової діяльності. Учений вважає, що, відповідно до розробленої ним класифікації типів професій («людина – людина», «людина – природа», «людина – техніка», «людина – знакова система», «людина – художній образ»), вимоги, які ставить професія до людини, залежать від об'єкта праці [4, с. 63].

У працях С. Чістякової, Л. Йовайші, М. Пряжнікова, Е. Зеєра, М. Скоморохова професійне самовизначення інтерпретується як вибіркове ставлення індивіда до світу професій в цілому та до обраної професії зокрема; як самостійне й усвідомлене знаходження сенсу праці й усієї життєдіяльності людини в конкретній культурно-історичній (соціально-економічній) ситуації, зумовлене переважно зовнішніми умовами [1, с. 142]. Водночас потрібно розмежовувати поняття вибору старшокласниками майбутньої професії і професійне самовизначення старшокласників. На думку І. Дубровіної та В. Моляко, професійне самовизначення школярів – це не тільки вибір майбутньої професії, а і його реалізація. Крім професійної підготовки, дослідники вбачають у фаховому самовизначенні й адаптацію людини на конкретному робочому місці [6, с. 124]. Це дає підстави стверджувати, що поняття вибору старшокласниками майбутньої професії і професійне самовизначення старшокласників не тотожні. Як бачимо, у процесі професійного самовизначення формується ставлення людини до себе як суб'єкта майбутньої фахової діяльності, що зумовлюється індивідуальними особливостями особистості й зовнішніми умовами; самостійним і усвідомленим узгодженням професійно-психологічних особливостей зі змістом і вимогами професійної діяльності.

Структурним компонентом професійного самовизначення є наявність професійного плану – складник життєвого плану – уявлення людини про бажаний спосіб життя, тобто соціальний, професійний, сімейний статус, а також шляхи і способи його досягнення. Його варто складати з урахуванням професіограми – комплексного, систематизованого і всебічного опису об'єктивних характеристик професії, що містить вимоги до індивідуально-психологічних особливостей людини на основі аналізу змісту професійної діяльності. Професійний план – обґрунтоване уявлення про обрану сферу трудової діяльності, способи оволодіння майбутньою професією і перспективи професійного зростання.

Основні компоненти професійного плану:

- уявлення про роль праці в житті людини (ціннісно-мотиваційний аспект вибору професії);
- далека перспективна професійна мета (мрія), узгоджена з іншими життєвими цілями (сім'я, рівень матеріального добробуту та ін.);
- знання професій і відповідних навчальних закладів;
- усвідомлення своїх можливостей задля досягнення поставленої мети (самооцінка внутрішніх і зовнішніх факторів вибору професії);
- практична підготовка і реалізація окремих компонентів професійного плану в ході пробних пошукових дій.

Реалізація такого плану випускниками ЗНЗ забезпечить успіх процесу професійного самовизначення. За умови усвідомлення хибності професійного вибору під час реалізації зазначених пунктів розробляють новий професійний план.

З метою дослідження особливостей професійного самовизначення нами було проведено анкетування випускників ЗНЗ, які навчаються в центрі довузівської підготовки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. У ньому відображено найсуттєвіші компоненти структури професійного самовизначення: професійний інтерес, потреби, професійні наміри та ситуації вибору професії. В обстеженні взяли участь 178 осіб віком 16–17 років.

Респонденти вказали, що чіткі терміни незалежного тестування прискорили визначення напряму майбутньої професійної діяльності. Ще в першому семестрі вони змушені обирати навчальні дисципліни для участі у зовнішньому незалежному оцінюванні (ЗНО). Переважна більшість обирає предмети, домінуючі при зарахуванні в різні ВНЗ. З одного боку, це дозволяє їм забезпечити багатоваріантність напрямів підготовки, з іншого – «прирікає» на інтуїтивний, неосмислений вибір, бо часто виявляється, що опанування бажаною професією вимагає зовсім інших сертифікатів. Для частини випускників питання про вибір життєвого шляху залишається не вирішеним до закінчення школи, нечіткими є уявлення про своє покликання. Нині майже 7% випускників шкіл навіть у травні не визначаються з вибором свого професійного майбутнього. На це впливають об'єктивні суперечності в системі освіти: між рівнем підготовки випускників ЗНЗ та вимогами ЗНО до якості освіти, потребою суспільства у фахівцях та несформованою професійною спрямованістю абітурієнтів, між попитом на ринку праці та кількісним і якісним показниками випускників ВНЗ.

Професійне самовизначення – це надзвичайно складний процес, який зумовлюється специфікою особистості і зовнішніми умовами, що суттєво впливають на ставлення до професії, плани та рішення різних груп молоді. Від того, наскільки поінформовані учні про світ професій, залежить їх вибір. Значна частина учнів, не вміючи правильно вибрати професію, потребує порад, консультацій спеціалістів і дорослих. Навіть ті школярі, в кого професійне спрямування вже сформоване, звертаються за порадами до педагогів, щоб зайвий раз упевнитись у власному виборі. Під час спілкування з випускниками школи з'ясовано, що 37 % осіб потребують порад, консультацій фахівців.

Такі випадки можна звести до кількох типових ситуацій:

1) випускник ЗНЗ добре орієнтується у світі професій, обрав професію відповідно до своїх інтересів і здібностей, знає, як здобути обраний фах, але звертається для підтвердження правильності власного вибору;

2) абітурієнт має кілька варіантів власного професійного майбутнього, але вагається, до якого ВНЗ вступити, щоб наблизити його;

3) виникає конфліктна ситуація: професійний план абітурієнта викликає або внутрішні (недооцінка себе, завищений рівень прагнень), або зовнішні (неузгодженість вибору з позицією батьків, учителів) розбіжності;

4) абітурієнт не має професійного плану, невпевнений у своїх можливостях, але демонструє нахили до певного виду діяльності;

5) «нульова» ситуація: особа не має чіткого професійного плану, ані схильностей до певного виду діяльності, але має намір опанувати якусь професію.

Етап невизначеності дослідники пов'язують із необхідністю отримати вичерпну інформацію. Він пов'язаний із поняттям макроінформованості, зокрема такими її елементами: а) знання про світ професій та види професійної освіти (про основне розмаїття предметів, мети, знарядь і умов праці; структуру соціального попиту на поповнення кадрів у сфері праці; систему професійних навчальних закладів і перспективи професійного зростання); б) знання про працю і суб'єкт праці (про мету і мотиви діяльності; здібності, професійну придатність і основні шляхи її розвитку, засоби самовиховання; вимоги професії до людини; юридичні, моральні норми регулювання трудових відносин; норми, правила і типові помилки, пов'язані з процесом самовизначення) та мікроінформованості: а) знання про обраний вид діяльності (про особливості предметів, мети, знарядь, умов праці; повсякденні обов'язки на трудовому місці, спосіб життя і соціальне оточення, пов'язане з певною професією; навчальні заклади, в яких можна отримати обрану професію); б) знання про себе (про професійно значущі якості та якості, які необхідно компенсувати, подолати; свої найбільш дієві мотиви; соціально побутову ситуацію; відповідність зробленого вибору нормам і основним принципам вирішення завдання вибору професії) [4, с. 73].

У процесі анкетування ми з'ясували, що випускники ЗНЗ таких знань не мають, що й гальмує процес їхнього професійного самовизначення.

У процесі професійної консультації потрібно встановити відповідність між індивідуальними психологічними та особистісними особливостями й вимогами до тієї чи іншої професії. Схема вивчення особистості учня з метою професійної консультації та професійного скерування містить такі елементи:

– вивчення конкретної професійної діяльності та відповідних вимог до фізичних та психічних характеристик людини;

– розробка та створення професіограм конкретних професій;

– виявлення професійно важливих якостей для оволодіння певним фахом;

– вивчення професійної та особистісної спрямованості, психічних процесів та властивостей респондентів;

– складання психофізіологічних та психологічних характеристик;

– порівняння отриманих характеристик із вимогами до обраних професій;

– видача рекомендацій із корекції професійно важливих якостей особистості для оволодіння професією;

– визначення професійної відповідності.

За рівнем професійних намірів, які лежать в основі вибору фахової діяльності, респонденти розділилися на дві групи: 1) конкретні професійні наміри – 69 %; 2) різноплановість сфери професійних намірів – 21 %.

Результати обстеження показали, що учні, в яких діагностовано різні професійні наміри, не співвідносять свої здібності й інтереси з майбутньою фаховою діяльністю. Часто у них немає реальної бази знань, таланту, фізичних показників тощо для оволодіння спеціальністю, яка їх зацікавила. Зазвичай, ця категорія випускників покладається на результати ЗНО і зарахувань до ВНЗ. Стосовно них не можна зробити однозначного прогнозу, оскільки вони вже у статусі першокурсників не мають визначеності щодо майбутньої фаху. Учні, в яких зафіксовано конкретні галузеві професійні наміри, очікування від навчання у ВНЗ (отримати ґрунтовні знання, якісну освіту, можливість саморозвитку у фаховій діяльності й ін), вважаємо такими, що визначилися з вибором майбутньої професії.

Результати дослідження соціальних мотивів, які характеризують освітні потреби учнів, дозволяють констатувати підвищений інтерес до професії лікаря, юриста, програміста, вчителя, перекладача тощо. Найбільш престижною, на думку респондентів, є професія лікаря. Аналіз результатів дослідження показав, що більшість випускників обирають професію самостійно, хоч і прислухаються до порад батьків, друзів, вчителів. 58 % учнів 11-х класів відповіли, що вони обрали для себе майбутню професію самостійно, 30 % – за порадами батьків, а 12 % – за допомогою друзів, учителів. Цікаво, що 13 % опитаних стверджують: батьки їхнього вибору не підтримують. За результатами анкетування переважна більшість учнів не знають змісту, умов праці і вимог до професій, яку обирають.

На основі проведеного дослідження можна стверджувати, що сучасна молодь раніше відчуває себе дорослою. Це зумовлено передусім загальними глобалізаційними процесами, соціально-економічними і політичними процесами в країні. Свідченням цього є більш чіткі плани на майбутнє, впевненість у можливості реалізації своїх намірів (про це заявили 78 % опитаних).

Головними причинами, які стають на заваді професійного вибору молоді, є, на нашу думку:

- недостатня поінформованість;
- відсутність переконливої аргументації на користь одного із багатьох привабливих варіантів;
- необ'єктивне оцінювання власних можливостей;
- недоступність отримання професії, яка цікавить.

Отже, результати дослідження довели, що проблема професійного самовизначення випускників ЗНЗ є актуальною. Поєднання результатів спостереження з результатами опитування засвідчує, що їм нелегко зорієнтуватись у виборі фаху, тому потрібно сприяти розширенню і поглибленню знань, умінь, пов'язаних з майбутньою професією. Фахові наміри випускників є засадничою характеристикою для вирішення завдання вибору ВНЗ і майбутньої професійної діяльності. Але у більшості школярів ці наміри є суперечливими через об'єктивні причини, зумовлені передусім недостатньою готовністю школи і ВНЗ до організації та проведення профорієнтаційної роботи. Невмотивовані або хибні професійні наміри часто формують суперечливі чинники: необхідність здійснення процесу професійного самовизначення особистості випускника у зв'язку з новими соціально-економічними умовами і консервативність, тобто повільною переорієнтацією освітнього процесу в школі та виші на запити ринку праці.

Моніторинг стану профорієнтаційної роботи нині показує, що назріла необхідність переглянути та вдосконалити її як основу інших видів профорієнтаційної допомоги, надати цій роботі системного та послідовного характеру.

Розробка та впровадження методів і форм профорієнтаційної роботи у довузівській підготовці абітурієнта, що сприяє активізації процесу його самовизначення, становить перспективу наших подальших досліджень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Баріхашвілі І. І. Психологічні основи профорієнтації та професійного самовизначення: навч. посібник / І. І. Баріхашвілі, М. П. Ворона, Г. В. Грищенко; за заг. ред. І. М. Старікова. – К.: Вид. дім «Професіонал», 2009. – 208 с.
2. Бех І. Д. Виховання особистості: підручник / І. Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
3. Зеер Э. Ф. Профорієнтологія: теорія и практика: учеб. пособие для высшей школы / Э. Ф. Зеер, А. М. Павлова, Н. О. Садовникова. – М.: Академический Проект; Екатеринбург: Деловая книга, 2004. – 192 с.
4. Климов Е. А. Как выбирать профессию. – Изд. 2-е, доп. и дораб. / Е. А. Климов. – М.: Просвещение, 1990. – 159 с.
5. Пилипчук О. Ф. Професійна спрямованість особистості, її сутність і проблема формування в процесі профорієнтаційної роботи / О. Ф. Пилипчук // Оновлення змісту і методів психології освіти та професійної орієнтації: збірник наукових праць. Наукові записки РДПШ. Вип. № 6. – Рівне: РДПШ, 1999. – С. 44–50.
6. Побірченко Н. А. Формування особистісної готовності учнів загальноосвітньої школи до підприємницької діяльності: дис. д-ра психол. наук: 19.00.07 / Н. А. Побірченко. – К., 2000. – 456 с.